

ВИЗАНТИЈСКИ СВЕТ НА БАЛКАНУ
BYZANTINE WORLD IN THE BALKANS

INSTITUTE FOR BYZANTINE STUDIES
SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
STUDIES
№ 42/2

BYZANTINE WORLD IN THE BALKANS

Volume II

Edited by

Bojana Krsmanović, Ljubomir Maksimović, Radivoj Radić

Editorial Board

*Dejan Dželebdžić, Vujadin Ivanišević, Predrag Komatina, Bojana Krsmanović,
Ljubomir Maksimović, Srđan Pirivatrić, Radivoj Radić, Dragan Vojvodić*

Secretaries

Miloš Cvetković, Predrag Komatina

BELGRADE
2012

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ
ПОСЕБНА ИЗДАЊА
КЊИГА 42/2

ВИЗАНТИЈСКИ СВЕТ НА БАЛКАНУ

Књига II

Уредници

Бојана Крсмановић, Љубомир Максимовић, Радивој Радић

Редакцијски одбор

*Драган Војводић, Вујадин Иванишевић, Предраг Комаћина, Бојана Крсмановић,
Љубомир Максимовић, Срђан Пиривајчић, Радивој Радић, Дејан Целебџић*

Секретари редакције

Предраг Комаћина, Милош Цветковић

БЕОГРАД
2012

Објављено уз финансијску помоћ
Министарства просвете и науке Републике Србије
The Coca Colla Hellenic
Alpha Bank
Eurobank EFG
Piraeus Bank
Vojvođanska Banka

ВИЗАНТИЈСКИ СВЕТ НА БАЛКАНУ
BYZANTINE WORLD IN THE BALKANS

САДРЖАЈ — CONTENTS

I

Охридска архиепископија у византијском свету
The Archbishopric of Ohrid in the Byzantine World

<i>Günter Prinzing</i> , Convergence and divergence between the Patriarchal Register of Constantinople and the <i>Ponemata Diaphora</i> of Archbishop Demetrios Chomatenos of Achrida/Ohrid	1
<i>Гинтјер Принцинг</i> , Поклапање и разликовање између Цариградског патријаршијског регистра и <i>Ponemata diaphora</i> охридског архиепископа Димитрија Хоматина	16
<i>Бојана Крсмановић</i> , О односу управне и црквене организације на подручју Охридске архиепископије	17
<i>Bojana Krsmanović</i> , On the relationship of administrative and ecclesiastical organisation in the territories of the Ohrid Archbishopric	38
<i>Предраг Коматићина</i> , Појам <i>Бугарске</i> у XI и XII веку и територија Охридске архиепископије	41
<i>Predrag Komatina</i> , The term <i>Bulgaria</i> in the 11 th and 12 th centuries and the territory of the Archbishopric of Ohrid	56
<i>Вујадин Иванишевић</i> , Печат цара Алексија I из тврђаве Рас	57
<i>Vujadin Ivanišević</i> , The seal of the Emperor Alexios I from the fortress of Ras	63
<i>Борис Стојковски</i> , Самуилово царство и Угарска	65
<i>Boris Stojkovski</i> , Samuel's Empire and Hungary	76
<i>Јанко Магловски</i> , Белошева опатија архиђакона Стефана — рефугијум Домбо и Баноштор	77
<i>Janko Maglovski</i> , Beloš's abbey of Stephen the Archdeacon — refugium Dombo and Banoštor	92
<i>Гојко Суботић</i> , Љубомир Максимовић, Свети Сава и подизање Милешеве	97
<i>Gojko Subotić</i> , <i>Ljubomir Maksimović</i> , Saint Sava and the construction of Mileševa	106
<i>Влада Станковић</i> , Стефан Немањић и његов брат Сава у списима Димитрија Хоматина	111
<i>Vlada Stanković</i> , Stefan Nemanjić and his brother Sava in the acts of Demetrios Chomatenos	118

<i>Бранислав Тодић</i> , Архиепископ Лав — творац иконографског програма фресака у Светој Софији Охридској	119
<i>Branislav Todić</i> , Archbishop Leo — the creator of the iconographic fresco program in Saint Sophia in Ohrid	135
<i>Здравко Пено</i> , Христолошки значај представе Премудрости у цркви Свете Софије у Охриду	137
<i>Zdravko Peno</i> , The Christological significance of the presentation of Divine Wisdom in the Church of St. Sofia in Ohrid	143
<i>Драган Војводић</i> , Представе светог Климента Охридског у зидном сликарству средњовековне Србије	145
<i>Dragan Vojvodić</i> , Presentations of St. Kliment of Ohrid in the wall-painting of medieval Serbia	165
<i>Милош Живковић</i> , Српски владарски портрети у Григоријевој галерији Свете Софије у Охриду и њихов програмски контекст	169
<i>Miloš Živković</i> , Serbian rulers' portraits in Gregory's gallery of Saint Sophia in Ohrid and their program context	188
<i>Весна Пено</i> , Неумски кодекс Охрид бр. 53 у рукописној традицији XI века	191
<i>Vesna Peno</i> , Neumed codex Ohrid No. 53 in the written tradition of the 11 th century	202
<i>Перица Шпехар</i> , Лична побожност на подручју Охридске архиепископије у светлу археолошких налаза од XI до XIII века	205
<i>Perica Špehar</i> , Personal religiosity in the area of the Archbishopric of Ohrid in the archeological evidence from the 11 th to the 13 th century	219

II

Византолошке теме Byzantine Themes

<i>Радовиј Радић</i> , Средњовековни Цариград у старим српским родословима, летописима, записима и натписима	221
<i>Radivoj Radić</i> , Medieval Constantinople in the old Serbian genealogies, annals, notes and inscriptions	233
<i>Милош Благојевић</i> , Утицај Византије на аграрне односе у средњовековној Србији	235
<i>Miloš Blagojević</i> , The influence of Byzantium on the agrarian conditions in medieval Serbia	251
<i>Милан Радујко</i> , <i>Благослов и венчање</i> великог жупана Стефана Немањића: структура, извори, симболичка и идеолошко-политичка стратегија обреда	253
<i>Milan Radujko</i> , <i>The blessing and crowning (вѣнчаниѣ)</i> of grand župan Stefan Nemanjić: the structure, sources, symbolic and ideological-political strategy of the rite	282
<i>Јелена Мргић</i> , Проучавање „централних“ насеља у историјској географији византијског царства на Балкану и могућности примене нове методологије	285
<i>Jelena Mrgić</i> , The study of central “places” in the historical geography of the Byzantine Empire in the Balkans and possibilities of applying the new methodology	296

<i>Михаило Милинковић</i> , Мрежа насеља и њихова структура на северу Илирика у 6. веку — археолошки подаци	299
<i>Mihailo Milinković</i> , Das Siedlungsnetz und seine Struktur im Nordillyricum des 6. Jahrhunderts — archäologische Angaben	311
<i>Тибор Живковић</i> , О такозваној „Хроници српских владара“ из списка <i>De administrando Imperio</i> цара Константина VII Порфирогенита	313
<i>Tibor Živković</i> , On the so-called „Chronicle of the Serbian rulers“ of Constantine VII Porphyrogenitus’ <i>De administrando imperio</i>	332
<i>Милена Реџајућ</i> , Болести царева у Хронографији Михаила Псела	333
<i>Milena Repajić</i> , Emperors’ illnesses in the <i>Chronographia</i> of Michael Psellos	347
<i>Лариса Орлов</i> , Ана Комнина — аутобиографске белешке	349
<i>Larisa Orlov</i> , Anna Comnene — autobiographical notes	364
<i>Синиша Мишић</i> , Никава — загонетна област Јована Кинама	367
<i>Siniša Mišić</i> , Nikava — the mysterious region mentioned by John Kinnamos	371
<i>Бојана Павловић</i> , Страх од Турака у писмима Димитрија Кидона (1352–1371)	373
<i>Bojana Pavlović</i> , Fear of the Turks in the letters of Demetrios Cydones (1352–1371)	382
<i>Марко Шуица</i> , Срби у опсади Филадельфије 1390. године	385
<i>Marko Šuica</i> , The Serbs in the siege of Philadelphia in 1390	395
<i>Милош Цветковић</i> , Ванбрачна деца царева династије Палеолога	397
<i>Miloš Svetković</i> , The illegitimate children of the Palaiologos dynasty emperors	413
<i>Срђан Шаркић</i> , Оригинарни начини стицања својине у средњовековном српском праву	417
<i>Srđan Šarkić</i> , Originatory acquisitions of property in Serbian medieval law	424
<i>Стјаноје Бојанин</i> , Брачне одредбе Жичке повеље између црквеног и народног концепта брака	425
<i>Stanoje Bojanin</i> , The marriage provisions in the charter of the Žiča monastery between the church and the popular concept of marriage	441
<i>Драгана Павловић</i> , О једном особеном моделу распоређивања сцена циклуса Великих празника: Студеница — Градац	443
<i>Dragana Pavlović</i> , A propos d’un modèle spécifique de disposition des scènes des grandes fêtes: Studenica — Gradac	456
<i>Весна Милановић</i> , Светачки лик у контексту: један нерасветљени пример из ексонартекса цркве у манастиру Трескавац	459
<i>Vesna Milanović</i> , The saint’s image in context: a neglected example from the exonarthex of the Treskavac Monastery Church	476
<i>Смиљка Габелић</i> , Првобитно сликарство цркве Св. Николе у Челопеку код Тетова	481
<i>Smiljka Gabelić</i> , Original paintings of St. Nicholas at Čelopek near Tetovo	499
<i>Марка Томић-Ђурић</i> , Сцене Пилатовог суда у Марковом манастиру	503
<i>Marka Tomić-Đurić</i> , The scenes of Pilate’s court in the Monastery of King Marko	520
<i>Тајјана Стародубцев</i> , Сакос црквених достојанственика у средњовековној Србији	523
<i>Tatjana Starodubcev</i> , The sakkos of ecclesiastical dignitaries in medieval Serbia	548

<i>Бранислав Цветковић</i> , Плашт српских деспота у 15. веку. Прилог проучавању . . .	551
<i>Branislav Cveticović</i> , The mantle of the Serbian despots in the 15 th century. A contribution to the study	561
<i>Ил Акад</i> , Три писма Константина Великог код Теодорита Кирског, Евсевија Кесаријског и Сократа Схоластика	563
<i>Il Akkad</i> , Three letters of Constantine the Great in the works of Theodoretus of Cyrhus, Eusebius of Caesarea and Sokrates Scholasticus	569
<i>Александар Појовић</i> , Етимологије у спису <i>HODEGOS</i> Анастасија Синаита	571
<i>Aleksandar Popović</i> , Etymologies in the <i>HODEGOS</i> by Anastasius of Sinai	578
<i>Душан Појовић</i> , Представа Ероса у роману доба Комнина и њена повезаност са савременом реториком	579
<i>Dušan Popović</i> , La concezione di Eros nei romanzi dell'età dei Comneni e il suo legame con l'oratoria contemporanea	584
<i>Тајјана Субојин-Голубовић</i> , Српски преписи химнографских састава Григорија Синаита	585
<i>Tatjana Subotin — Golubović</i> , Serbian transcripts of the hymnal works of Gregory of Sinai	596
<i>Ирена Шпадијер</i> , Богослужбени списи посвећени светом Јоаникију Девичком . . .	597
<i>Irena Špadijer</i> , Liturgical texts dedicated to Saint Ioannikios of Devič	605
<i>Даница Појовић</i> , Култ светог Јоаникија Девичког	607
<i>Danica Popović</i> , The cult of Saint Ioannikios of Devič	622
<i>Смиља Марјановић — Душанић</i> , Псеудо-Методијев спис и реактуализација пророчких текстова у Срба крајем средњег века	625
<i>Smilja Marjanović — Dušanić</i> , Pseudo-Methodius' writing and renewal of prophetic texts by the Serbs at the end of the Middle Ages	634
<i>Радоје Ј. Головић</i> , Исихастички извори метафизике срца у руској религиозној философији	637
<i>Радоје Ј. Голович</i> , Исихастские источники метафизики сердца в русской религиозной философии	645
<i>Влада Станковић</i> , Српска и светска византологија у 21. веку, или о сталном преиспитивању устаљених мишљења	647
<i>Vlada Stanković</i> , Byzantine studies in Serbia and abroad at the beginning of the 21 st century, or about the need for constant reassessment	651
<i>Весна Бикић</i> , Марко Појовић, Археолошке теме у будућим византолошким истраживањима у Србији	653
<i>Vesna Bikić, Marko Popović</i> , Potential research topics in the field of Byzantine archeology in Serbia	664

МИЛОШ ЦВЕТКОВИЋ

(Византолошки институт САНУ, Београд)

ВАНБРАЧНА ДЕЦА ЦАРЕВА ДИНАСТИЈЕ ПАЛЕОЛОГА*

У раду се разматрају питања у вези са ванбрачним потомством царева последње византијске династије. На почетку је дат осврт на правни статус незаконитог порода у држави Ромеја, уз приказ појединих норми којима су од времена цара Константина I регулисана права ове категорије становништва. Средишњи део рада чине појединачне просопографске слике ванбрачне деце владара из дома Палеолога. Поред шест кћери, познатих по именима, и једног сина, разматрају се и питања у вези са неименованим потомством које је забележено у изворима. Место и улога ванбрачних потомака царева у ромејском друштву и држави зависили су од њиховог значаја за византијски двор. У том смислу је значај ванбрачних принчеца династије Палеолога, чији су бракови били моћно оруђе царске дипломатије, умногоме превазишао улогу незаконитих принчева, о којима, уз један изузетак, у изворима готово и да нема података.

Кључне речи: Ванбрачна деца царева, Палеолог, Марија, Еуфросина, Ирина, Манојло, Забија

Формално-правни статус ванбрачне деце у византијском друштву био је утврђен одредбама које су проистекле из Јустинијанове кодификације римског права. Смисао одредби које се тичу положаја незаконитог потомства, уобличених, пре свега, новелом поменутог цара из 539. године, послужиће византијским правницима у наредним вековима, за даље дефинисање права ове категорије становништва.¹ Озакоњење хришћанства у виду државне религије, није могло остати без утицаја на римски правни систем. С тим у вези, неблагонаклон став цркве према ванбрачним заједницама — конкубинатима,

* Рад је настао као резултат истраживања у оквиру пројекта ев. бр. 177032, који подржава Министарство просвете и науке Републике Србије.

¹ Незаконитим потомством (νόθοι) сматрана су деца рођена у ванбрачној заједници — конкубинату, као и пород слободне жене и роба, Concubinage, The Oxford Dictionary of Byzantium I–III, ed. A. Kazhdan, Oxford 1991 (= ODB), I, 493 (A. Kazhdan); Illegitimate children, ODB II, 985–986 (A. Kazhdan, J. Herrin).

као и према незаконитом породу, нашао је одраза у нормама којима је требало да буде регулисан правни статус деце невенчаних родитеља.² Законодавци су покуšавали да онемогуће постојање заједница мушкараца и жена које нису биле у складу са строгим хришћанским моралом. Насупрот томе, милосрђе, које је проповедала црква, утицало је на творце законских одредби да у виду правне форме дефинишу бригу о породу потеклом из таквих веза.³ Било је могуће да отац призна своју незакониту децу и збрине их, остављајући им део свог иметка. Поглавља Јустинијанове новеле Περὶ τῶν νόθων дефинишу начин озакоњења ванбрачних потомака, њихова права на наслеђе родитеља и питање старатељства. Ипак, права деце, потекле ван установе брака, умногоме су заостајала за правима која су уживали законити потомци. У случајевима када су постојали наследници, било да су у питању потомци или рођаци преминулог, деца невенчаних родитеља могла су добити тек једну дванаестину очеве имовине.⁴

Потоње византијско законодавство суштински неће мењати начела којима су утврђивана права ове категорије становништва. Еклога цара Лава III садржи толерантнији став, пружајући изванредан степен заштите женама које су живе у незаконитим заједницама ἀγράφοις γάμοις.⁵ Патријарх Нићифор разматра случај кад отац одбија да призна свог ванбрачног сина, при чему суд треба да одлучи о питању очинства на основу физичке сличности. У случају

² Први хришћански цар — Константин I, забранио је 326. године мушкарцима да живе у ванбрачним заједницама, *Corpus Iuris Civilis II, Codex Iustinianus*, ed. P. Krueger, Berolini 1895, V, XXVI, 1 (= *Codex Ius.*). Исти цар ускратио је ванбрачној деци право на наслеђе очеве имовине. Забранио је такође сенаторима и људима вишег друштвеног статуса да остављају имовину женама ниског порекла и деци коју су са њима добили. Уколико би се тако нешто десило, имовина је морала бити враћена законитим наследницима или конфискована у корист државе. Цареви Валентинијан I и Валенс изменили су строге одредбе које је утврдио Константин, дозволивши очевима да оставе једну дванаестину имовине ванбрачној деци, чак и када су постојали законити наследници. У случајевима када њих није било, могли су оставити једну четвртину иметка, *Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis I*, ed. T. Mommsen, Berolini 1905 (reprint Dublin — Zurich 1970–71), III, VI; cf. J. C. Tate, *Inheritance Rights of Nonmarital Children in Late Roman Law, Roman Legal Tradition* 4 (2008) 1–36.

³ *Leges Novellae ad Theodosianum Pertinentes*, ed. P. M. Meyer, Berolini 1905, XXII, 1 (a. 442); *Codex Ius.*, V, XXVII, 8 (a. 531).

⁴ *Corpus Iuris Civilis III, Novellae*, ed. R. Schoell, Berolini 1895, Nov. LXXXIX. Одрбе Јустинијанове новеле остављају могућност оцу да, у случају када постоје законити наследници, својој ванбрачној деци и њиховој мајци остави једну дванаестину или једну двадесетчетвртину своје имовине. Када законитих потомака није било, он је могао завештати целу своју имовину. Уколико покојник није оставио опоручу, цар дозвољава могућност да ванбрачна деца наследе једну шестину имовине, осим у случају постојања законитих потомака, када ванбрачни не наслеђују ништа, али могу тражити помоћ од својих законитих сестара и браће. Јустинијанова новела добрим делом садржи одредбе које су постојале у ранијем законодавству. Њоме је заокружен процес правног нормирања ове категорије становништва, започет два века раније, у доба цара Константина I, *H. J. Wolff, The Background of the Post-classical Legislation on Illegitimacy, Seminar (Jurist)* 3 (1945) 21–22.

⁵ *Ecloga, das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V.*, ed. L. Burgmann, Frankfurt am Main 1983, E, 2, 6; up. L. Margetić, *Ekloga iz 726. godine i njezina važnost za našu pravnu povijest, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* 1 (1980) 53–78, са преводом Еклоге на српскохрватски језик.

да одлука суда буде негативна, дете се проглашава да је без породице ἔκφυλος.⁶ Нешто строжије одредбе, које су за циљ имале укидање ванбрачних веза, биле су присутне у законодавству Македонске династије, где творци правних начела покушавају навести мушкарце који са женама живе у конкубина-ту, да озваниче своје везе у духу закона.⁷ Ипак, ове и сличне појаве преживеле су сва законска ограничења, па се јављају и у наредним столећима, о чему постоје сведочанства у списима Димитрија Хоматина.⁸

Када је реч о ванбрачном потомству ромејских царева, пре доласка на престо династије Палеолога, извори бележе поједине незаконите принчеве који су носили највиша дворска достојанства и обављали високе дужности у државној управи. Ипак, о тим случајевима се пре може говорити као о изузецима него о устаљеном начину поступања. Василије, ванбрачни син цара Романа I Лакапина, деценијама се налазио на врху листе византијских чиновника, носивши звање паракимомена, затим и проедра.⁹ Ипак, Василије је свој успех дуговао чињеници да је био евнух. Као такав, он није угрожавао положај законите браће. Посебно је занимљив пример Алексија Комнина, ванбрачног сина цара Манојла I, који је по сведочењу Никите Хонијата носио, у том времену, једну од највиших византијских титула — севастократор.¹⁰ Ипак, овај пример је био праћен специфичним околностима. Наиме, цар Манојло I дуго није успевао да добије законитог мушког наследника, што је истакло значај његовог ванбрачног сина Алексија. На сликовит начин о томе говори и чињеница да је Манојло ванбрачног сина назвао именом оснивача династије, које је према предвиђеном низу имена требало да добије његов наследник.¹¹ Ипак, по рођењу законитог сина, ванбрачни Алексије више није

⁶ *Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca* 100, ed. J.-P. Migne, Paris 1895, 468 B.

⁷ *Jus graecoromanum* II, edd. J. Zepos, P. Zepos, Athens 1931 (reprint Aalen 1962), 127–128; cf. N. Oikonomides, Leo VI's Legislation of 907 Forbidding Fourth Marriages, An Interpolation in the "Procheiros Nomos" (IV, 25–27), *Dumbarton Oaks Papers* 30 (1976) 174–193; *Les Nouvelles de Léon VI le Sage*, edd. P. Noailles, A. Dain, Paris 1944, Nov. XCI.

⁸ Детаљније о томе A. Laiou, Contribution à l'étude de l'institution familiale en Épire au XIIIème siècle, *Fontes Minores VI* (1984) 284–300; за издање извора cf. Demetria Chomateni *Ponemata diaphora*, ed. G. Prinzing, Berlin — New York 2002.

⁹ Basil the Nothos, ODB I, 270 (A. Kazhdan, A. Cutler).

¹⁰ *Nicetae Choniatae Historia*, ed. I. A. van Dieten, Berolini — Novi Eboraci 1975, 425 (= Choniatae). Cf. K. Varzos, Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν II, *Thessalonike* 1984, n° 156. Б. Ферјанчић, Севастократори у Византији, Зборник радова Византолошког института (= ЗРВИ) 11 (1968) 161 (= Ферјанчић, Севастократори), уз резерву износи мишљење да је Алексије титулу севастократора имао за време владе цара Андроника I, као супруг његове кћери. Касније је, према Хонијатовом сведочењу, од цара Исака II Анђела добио титулу кесара. Није искључена могућност да му је титула севастократора додељена по рођењу Манојловог законитог сина, који је био одређен за наследника престола, односно, да је ванбрачни Алексије добио севастократорску титулу по устаљеној пракси да браћа престолонаследника буду њоме почаствована. Чин додељивања високе титуле се одиграо можда и раније, у време када је за наследника престола био виђен угарски принц Бела Алексије.

¹¹ Никита Хонијат пише о Манојловом веровању у предсказање о трајању дома Комнина на византијском престолу, које је било везано за реч АИМА, састављеном од почетних слова имена владара династије Комнина, почев од Алексија (А), затим Јована (I) и Манојла (M), Choniatae, 169. Реч АИМА на грчком означава крв. У једном тренутку Манојло I је размишљао да

имао запажену улогу на ромејском двору. Његов је значај поново порастао у време кратке владавине цара Андроника I Комнина, који је своју ванбрачну кћи Ирину удао за Алексија.¹² Изнете чињенице говоре у прилог тврдњи да је под специфичним околностима, кад је наслеђе престола било угрожено због непостојања законитих мушких потомака, ванбрачни син могао да игра значајну улогу на двору.¹³

Приметно је да у ранијим епохама византијске историје ванбрачне принцезе нису оставиле значајнији траг у изворима, за разлику од доба Палеолога, када извори углавном бележе незаконите кћери ромејских царева. То се пре свега може објаснити чињеницом да политички бракови, који су представљали заједничку карактеристику за животе ванбрачних принцеза из дома Палеолога, у ранијој историји царства нису имали велики значај. Византијски двор дуго није био спреман да прихвати удаје својих кћери за стране владаре, који су сматрани недостојним родбинских веза са василевсом и његовом породицом.

*

У наставку рада биће представљени просопографски подаци о ванбрачном потомству царева последње византијске династије. Реч је о шест по имену познатих ванбрачних принцеза, две анонимне и једном ванбрачном принцу — потомству петорице царева, Михаила VIII, Андроника II, Андроника III, Јована V и Манојла II Палеолога. Биће узета у разматрање и питања која се односе на ванбрачно потомство цара Манојла II, о чему постоје противречни ставови у науци.

Марија — ванбрачна кћи цара Михаила VIII Палеолога

Марија је потекла из незаконите везе цара Михаила VIII Палеолога и извесне Дипловатацине.¹⁴ Василевс је планирао да своју ванбрачну кћер уда

престо остави свом зету, угарском принцу, Бели, који је прешао у православље и понео име Алексије, *Б. Ферјанчић*, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1960. Везивање имена Алексије, односно имена са почетним словом А, за наследника престола потврђује претпоставку да је Манојло у једном тренутку и свог ванбрачног сина видео као будућег василевса дајући му управо то име.

¹² Брак ванбрачне деце двојице ромејских царева представља јединствен случај у историји Византије.

¹³ Наслеђивање престола од стране незаконитих потомака било је карактеристично за грчку државу у Епиру, насталу после латинског освајања Цариграда 1204. Оснивачем те државе сматра се Михаило Анђео, ванбрачни син севастократора Јована Анђела. Власт у Епиру деценијама су наслеђивали синови рођени ван институције брака, Михаилос истоимени ванбрачни син, затим и унук Јован, *D. Polemis, The Doukai, A Contribution to Byzantine Prosopography*, London 1968, nos 45, 48, 52 (= *Polemis, Doukai*).

¹⁴ Белешке о Марији постоје у: *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, ed. E. Trapp, Wien 1976–1995, no 21395 (= PLP); *A. Papadopoulos, Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259–1453*, München 1938 (reprint Amsterdam 1962), no 54 (= *Papadopoulos, Genealogie*). О Дипловатацини, cf. PLP, no 5515.

за Хулагуа,¹⁵ татарског кана, који је после распада великог Монголског царства, засновао државу у предњој Азији — Илканат. Убрзо након византијског освајања Цариграда (1261), по царевој наредби, пут истока кренуло је посланство које је требало да утврди детаље у вези са будућим браком принцезе и монголског кана. Након успешних преговора, Марија је послата у нову домовину, са даровима и великом пратњом коју је предводио архимандрит манастира Пантократор — Принкип. Међутим, Хулагу је убрзо по њеном доласку умро, 8. фебруара 1265. године. До планираног брака није дошло, па је Марија била удата за његовог сина и наследника Абаку.¹⁶ Овим браком, византијски цар је добио савезника у борби против Иконијског султаната, док је са друге стране, монголски кан довођењем хришћанске принцезе и успостављањем савезничких веза са Ромејима покушао да ојача утицај на хришћане у Азији и придобије их у борби против муслиманских Мамелука у Египту и Селџука у Малој Азији.¹⁷ Због свог брака са Абаком, Марија је остала упамћена као *δέσποινα τῶν Μουγουλίων*.¹⁸ Након мужевљеве смрти 1282. године, она се вратила у Цариград, где је обновила манастир Пресвете Богородице, познат и као *ἡ μονὴ τῶν Μουγουλίων*.¹⁹

Георгије Пахимер Марију помиње у одељку у којем пише о преговорима између цара Андроника II и кана Карбанта, још једног у низу владара Илканата. Царева полусестра била је део посланства које је кренуло у Никеју на преговоре о браку кана са византијском принцезом, чије име историчар не наводи.²⁰ *δέσποινα τῶν Μουγουλίων* за собом је оставила *κῆρ* Теодору Ара-

¹⁵ Хулагу се сматра оснивачем Илканата, државе настале распадом Монголског царства, која је постала значајан политички чинилац у предњој Азији у другој половини XIII века, cf. PLP, no 30379; B. Spuler, *The Muslim World II, The Mongol Period*, Leiden 1960, 18–30 (= Spuler, *Muslim World*).

¹⁶ Georges Pachymères, *Relations historiques I–II*, edd. A. Failler, V. Laurent, III–V, ed. A. Failler, Paris 1984–2000 (= Pachymères), I, 235, 301 n. 5 (A. Failler), II, 515, IV, 673. Догађаји о којима је реч могу се датирати у период између 15. августа 1261. и 8. фебруара 1265. године, F. Dölger — P. Wirth, *Regesten der Kaiserkunden des oströmischen Reiches III*, München 1977², nos 1900, 1901, 1932 (= Dölger, *Regesten*² III). О Абаки, cf. PLP, no 1141; Spuler, *Muslim World*, 26–34. Под именом Принкип, Пахимер говори о монаху Теодосију од Вилардуена. Реч је о члану породице ахајских принчева, те отуда и надимак којим га византијски историчар описује, Pachymères I, 178 n. 2 (A. Failler); cf. PLP, no 7181. У пратњи се налазио и антиохијски патријарх Ефтимје, *ibid.*, II, 339 n. 4 (A. Failler), 546 n. 3 (A. Failler); E. A. Wals Budge, *The Chronography of Gregory Abu'l Faraj the son of Aaron, the Hebrew Physician, commonly known as Bar Hebraeus I*, London 1932, 445. О манастиру Пантократору, cf. R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantine I, Le siège de Constantinople et œcuménique III, Les églises et les monastères*, Paris 1953, 529–538 (= Janin, *Les églises*).

¹⁷ Г. Осиџорогски, *Историја Византије*, Београд 1959 (репринт 1998), 429–430 (= Осиџорогски, *Историја*); D. Nicol, *The last centuries of Byzantium 1261–1453*, Cambridge 1993², 80.

¹⁸ Pachymères IV, 683, 701; *Acta et Diplomata Graeca medii aevi I–VI*, edd. F. Miklosich, I. Muller, Vindobonae 1860–1890 (= MM), I, no 136.

¹⁹ MM I, no 136; J. Darrouzès, *Les registes des actes du Patriarcat de Constantinople, Les Actes des patriarches V*, Paris 1977, no 2330 (= Darrouzès, *Regestes V*); cf. Janin, *Les églises*, 222–223.

²⁰ Pachymères IV, 683, 701. О Карбанту, cf. PLP, no 30667; Spuler, *Muslim World*, 38 sq. О овој принцези биће нешто више речи у наставку рада (анонимна ванбрачна кћи цара Андроника II).

хантлун, предавши је на бригу цару Андронику II, који ју је касније удао за паниперсеваста Исака Палеолога Асена.²¹

Један од мозаика у манастиру Хора у Цариграду, настао вероватно у другој деценији XIV века, садржи лик монахиње Μελάνη. Монахиња која се налази у доњем десном углу мозаика не може са сигурношћу бити идентификована, али се на основу натписа види да је у сродству са Андроником Палеологом. У делу натписа стоји: „[...Ἀ]νδ[ρον]ίκου τοῦ Παλαολόγου ἢ κυρὰ τῶν Μουγουλίων, Μελάνη ἡ μοναχή“.²² Вероватно је у питању цар Андроник II.²³ Други део натписа, у којем се помиње госпа Монгола, упућује на закључак да је реч о Марији, Андрониковој полусестри. Уколико се овај натпис заиста односи на њу, може се претпоставити да се она замонашила у манастиру који је обновила. Није пак искључено да је монахиња која се помиње у натпису, можда, истоимена ванбрачна кћи цара Андроника II, о којој ће бити више речи у наставку рада.

Еуфросина — ванбрачна кћи цара Михаила VIII Палеолога

Нићифор Григора у *Римској историји* Еуфросину, ванбрачну кћи Михаила VIII погрешно назива Ирина.²⁴ Она је била удата за Ногаја, вођу Златне хорде.²⁵ На основу Пахимеровог списка може се закључити да је брак склопљен вероватно око 1270. године, ради јачања савезништва василевса и монголског вође, и спречавања даљих акција бугарског цара Константина Тихог Асена против Византије.²⁶

²¹ О Теодори Арахантлун, cf. PLP, n° 1229. *Papadopoulos*, Genealogie, n° 55, бележи Теодорино потомство, кћер Ирину и сина Андроника, што није у складу са подацима Калситове исправе из 1351. године, у којој се наводи да је Теодора умрла без деце, MM I, n° 136; *J. Darrouzes*, *Regestes V*, n° 2330.

²² *P. Underwood*, *Kariye Djami I*, New York 1966, 45 (= *Underwood*, *Kariye Djami I*); cf. *Jannin*, *Les églises*, 545–553. *I. Ševčenko*, *Theodore Metochites, the Chora, and Intellectual Trends of His Time*, ed. *P. A. Underwood*, *The Kariye Djami IV*, Princeton — New Jersey 1975, 23 n. 25, 37 n. 141, пише о царским принцезама које су имале значајну улогу у свету културе и науке, износећи могућност да је Μαρία Κομνηνή Παλαολογίνα, ἡ τῆς Ἐφῶς βασίλισς која је посветила Јеванђеље манастиру Хора, Андроницова полусестра Марија, cf. *P. Papageorgiu*, *Αἱ Σέρραι καὶ τὰ προάστεια τὰ περὶ τὰς Σέρρας καὶ ἡ μονὴ Ἰωάννου του Προδρόμου*, *Byzantinische Zeitschrift* (= *BZ*) 3 (1894) 325–329.

²³ *Underwood*, *Kariye Djami I*, 45–48.

²⁴ *Nicephori Gregorae Byzantina Historia I–II*, ed. *L. Schopeni*, III, ed. *I. Bekkero*, *Bonae* 1829–1855, I, 149 (= *Gregorae*); *J. Van Dieten*, *Nikephoros Gregoras, Rhomäische Geschichte I–II*, *Stuttgart* 1973–1979, I, 140, 264 n. 260 (= *Dieten*, *Gregoras*). О Еуфросини, cf. PLP, n° 91916; *Papadopoulos*, *Genealogie*, n° 53.

²⁵ О Ногају и Златној хорди, cf. PLP, n° 20693; *B. Spuler*, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland, 1223–1502*, *Leipzig* 1943, 59–77; *Spuler*, *Muslim World*, 47 sq.

²⁶ *A. Failler*, *Chronologie et composition dans l’Histoire de Georges Pachymère*, *Revue des études byzantines* (= *REB*) 39 (1981) 210 sq (= *Failler*, *Chronologie*). О Константину Тихом, cf. PLP, n° 27550; *История на България III*, *Българска Академия на науките*, *София* 1982, 276 (= *Ис-*

Пахимерове вести сведоче о уделу Еуфросине у догађајима који су се одвијали на Ногајевом двору у време кад су тамо боравили претенденти на бугарски престо, Ивајло и Иван Асен. Двојица бивших бугарских владара, дошли су на двор монголског вође, са надом да ће добити подршку у борби за власт. Жељену помоћ нису добили, а Ивајло је страдао од стране Ногајевих људи, док је Иван Асен спасен и враћен у Цариград. Еуфросина је имала видљиву улогу у његовом спасавању, која се може објаснити родбинским везама те византијске принцезе и Асена, рођака владајуће ромејске династије. Овај догађај се одиграо вероватно у току 1280. године.²⁷

Улога Еуфросине била је приметна и у склапању брака Теодора Светослава, будућег бугарског цара, који је више од једне деценије боравио као талац на Ногајевом двору, и Еуфросине, ћерке Магуса и унукe богатог трговца Панделеона, блиског Ногају. Како Пахимер пише, Еуфросина је била кума истоименој жени будућег бугарског цара.²⁸

Марија — ванбрачна кћи цара Андроника II Палеолога

Андроник II наставио је да спроводи очеву политику у погледу сарадње са Монголима Златне хорде. С циљем јачања савезништва био је уговорен брак његове ванбрачне кћери Марије и монголског кана Токтаја.²⁹ Марија је послата на двор татарског владара, вероватно 1297. године.³⁰ У то време су монголску државу потресали немири због рата који је вођен између легитимног владара Токтаја и његовог дотадашњег заштитника Ногаја, дугогодишњег носиоца власти у Златној хорди. С тим у вези, Токтај је одлучио да Марију врати у Цариград и посвети се борби против свог супарника. После његове победе и Ногајеве смрти 1299. године, Марија је поново доспела на Токтајев двор.³¹ Могуће је да се раније поменути натпис из престоничког манастира Хора, и фреска са ликом монахиње, односе на Андроникову кћи Марију, која би због брака са Токтајем, такође могла понети епитет $\eta\ \kappa\upsilon\rho\acute{\alpha}\ \tau\omega\nu\ \text{Μουγουλίων}$.³²

тория на България III); *И. Божилков*, *Фамилијата на Асеновци (1186–1460)*, София 1985, нo 24. *Papadopoulos*, *Genealogie*, нo 53, наводи 1266. као годину склапања брака Еуфросине и Ногаја.

²⁷ *Pachymères II*, 589–591; *Failler*, *Chronologie* 241; *История на България III*, 277–290.

²⁸ *Pachymères III*, 291; *A. Failler*, *Euphrosine l'epouse du Tsar Théodore Svetoslave*, *BZ* 78 (1985) 92. Теодор Светослав је био син бугарског цара Георгија Тертера. Неколико година је провео као талац на Ногајевом двору, да би након тога побегао и преузео власт у Бугарској, *История на България III*, 296–309.

²⁹ О Марији, cf. *PLP*, нo 92632. *Papadopoulos*, *Genealogie*, нo 66, је сматрао да је брак био склопљен 1292. године. О Токтају, cf. *PLP*, нo 29149.

³⁰ *F. Dölger*, *Regesten der Kaiserkunden des oströmischen Reiches IV*, München — Berlin 1960, нo 2201 (= *Dölger*, *Regesten IV*).

³¹ *Pachymères III*, 295.

³² *Underwood*, *Kariye Djami I*, 45 sq.

Ирина — ванбрачна кћи цара Андроника II Палеолога

Ирина је била удата за Јована II Анђела Дуку, тесалијског владара.³³ Описујући походе Каталанаца, Нићифор Григора је дао приказ стања у Тесалији почетком XIV столећа, наводећи да се на челу државе налазио Јован Дука, кога осликава као неспособног и болешљивог младића. Према сведочанству ученог историчара, брак младог Дуке и незаконите кћери цара Андроника II потрајао је свега три године, због Јованове преране смрти. У њему није било порода.³⁴ До склапања брака дошло је највероватније 1315. године, три године пре смрти тесалијског господара.³⁵ Међутим, у контексту Григориног приказа о походу Каталанаца, из 1309–1310. године, може се претпоставити да је брак склопљен и нешто раније, можда већ 1309. године.³⁶ Са друге стране, Манојло Фил је оставио податак да је Јованова жена Ἰσθητὶν ἀντίτυμβον Ἰλλυθοῦσα τὸν χθὲς ἐννεάμηνον γάμον.³⁷ Он је тумачен и тако да уместо 9 месеци треба читати 9 година, што би могло да потврди претпоставку о 1309. као години склапања брака.³⁸ Успостављањем родбинских веза потврђен је континуитет византијске политике према Тесалији, која је спровођена деценијама уназад. Тим чином требало је да се преко духовног сродства и очинства цара Андроника II истакне суверенитет Византије над овом грчком државицом.

*Анонимна ванбрачна кћи цара Андроника II Палеолога*³⁹

Георгије Пахимер помиње преговоре о браку кана Газана, владара Илканата, и ванбрачне кћери Андроника II Палеолога, али не даје њено име, нити шта говори о њеној судбини.⁴⁰ Посланство, које је требало да утврди детаље у вези са будућим браком, било је упућено Газану 1304. године.⁴¹ Нешто касније, цар Андроник II покушао је да, у циљу придобијања помоћи на истоку, уговори брак између Карбанта, Газановог наследника, и византијске принцезе, чији нам идентитет такође није познат.⁴² Раније помињана Марија, ван-

³³ О Ирени, cf. PLP, n° 91848; *Papadopoulos*, *Genealogie*, n° 67. О Јовану II Анђелу, cf. *Polemis*, *Doukai*, n° 55; Б. Ферјанчић, Тесалија у XIII и XIV веку, Београд 1974, 133–139; Ферјанчић, Севастократори, 183.

³⁴ *Gregorae I*, 249, 278–279.

³⁵ *Polemis*, *Doukai*, n° 55; *Dieten*, *Gregoras I*, 289 n. 409.

³⁶ *Dieten*, *Gregoras I*, 293 n. 434.

³⁷ *Manuelis Philae Carmina inedita*, ed. E. Martini, Neapel 1900, 126.

³⁸ *Dieten*, *Gregoras I*, 293 n. 434.

³⁹ PLP, n° 21436; *Papadopoulos*, *Genealogie*, n° 58, у редовима који се односе на ванбрачно потомство цара Андроника II Палеолога, наводе Марију и Ирину, изостављајући помен ове ванбрачне кћери.

⁴⁰ *Pachymèrès IV*, 441.

⁴¹ *Dölger*, *Regesten IV*, n° 2265.

⁴² *Pachymèrès IV*, 441. О Газану, cf. PLP, n° 10114; *Spuler*, *Muslim World*, 35–38.

брачна кћи Михајла VIII Палеолога, предводила је посланство, које је ишло пут Никеје с циљем преговора о браку царева кћери и Карбанта.⁴³

Имајући пред собом Маријин пример, чињеницу да је својевремено пошла на далек пут да би се удала за Хулагуа, али је услед његове изненадне смрти била удата за Абаку, може се претпоставити да се и овде ради о сличном случају. Односно, да је животни пут принцезе, којој је посвећено ово поглавље, био сличан Маријином, те да је због смрти једног, постала супруга другог татарског владара.

Албер Фаје сматра да се можда ради о Ирени, већ помињаној ванбрачној кћери Андроника II, која се касније удала за Јована II Анђела Дуку.⁴⁴ Ипак, за такво мишљење не постоји потврда у изворима. Брус Липард наводи да је у питању била царева усвојеница, поткрепљујући своју тврдњу објашњењем појма *φυσική θυγάτηρ*, којим Пахимер описује однос принцезе према византијском цару. Наиме, он сматра да се тим појмом наглашава веза која не мора подразумевати само крвно сродство већ и адопцију кћери. Липарду се учинила мало вероватним могућност да савремени извори не бележе име царева биолошке кћери, односно, да се овде пре може говорити о усвојеници.⁴⁵

Ирина — ванбрачна кћи цара Андроника III Палеолога

Ирину, ванбрачну кћи цара Андроника III, Нићифор Григора на једном месту погрешно назива Евдокија.⁴⁶ Била је удата за Василија Великог Комнина, трапезунтског владара. На основу прецизних података Панаретове хронике, до венчања је дошло 17. септембра 1335. године. Међутим, свега неколико година касније, Василије је напустио своју жену, оженивши се по други пут 8. јула 1339. године, својом милосницом, која је била имењакиња византијске принцезе.⁴⁷ Овакав след догађаја није могао да остане без последица на односе двеју грчких држава. Цариградски патријарх Јован XIV Калекас послао је писмо митрополиту Трапезунта и читавом клиру, тражећи да се супротставе том браку. Обратио се Калекас и самом Василију.⁴⁸ Нова царица Ирина изопштена је из цркве од стране васељенског патријарха, а како је цар Василије

⁴³ Pachymérès IV, 683, 701.

⁴⁴ Pachymérès IV, 440 n. 22.

⁴⁵ B. Lippard, *The Mongols and Byzantium 1243–1341*, Ph. D. Diss. Indiana Univ., 1984, 218 (= Lippard, *Mongols*), прави грешку мешајући Газана са Карбантом, односно, пише да је реч о жени Ђјеити-а, како је у ствари било име Карбанта. Међутим, део Пахимеровог списка који цитира, односи се на Газана.

⁴⁶ Gregorae I, 536. О Ирени, cf. PLP, n° 12061; *Papadopoulos*, *Genealogie*, n° 80.

⁴⁷ *Μιχαὴλ τοῦ Παναρέτου Περὶ τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν*, ed. O. Lampsides, Athens 1958, 64–65 (= Panaretos); Gregorae I, 536, 549–551; cf. *Dieten*, Gregoras II, 376 n. 474, 390 n. 501. О политичким приликама у Трапезунту, уп. С. П. Карпов, *История Трапезундской Империи*, Санкт-Петербург 2007, 177–174, 196–199 (= *Карпов*, *История*).

⁴⁸ MM I, n° 94, *Darrouzès*, *Regestes V*, n°s 2193 sq.

изненада умро 6. априла 1340. године, Ирина Палеолог се вратила на трон, док је супарницу са децом послала у Цариград.⁴⁹

Чињеница да се на престолу наша жена, без чвршћег политичког ослоњаца у земљи, изазвала је нестабилност у држави на јужним обалама Црног мора. Недостатак подршке у Трапезунту навео је нову-стару царицу да се окрене Цариграду, где је столовао њен отац. У нади да ће добити помоћ, Ирина је пут Византије слала два посланства. Прво није затекло василевса у Цариграду, већ се са њим сусрело у Акарнанији, где је цар предводио војску, док је друго, у којем је био и трапезунтски митрополит, стигло када Андроник III више није био у животу. Јован Кантакузин, који је после смрти василевса преузео бригу о ромејској држави, није показивао интересовање за прилике у Трапезунту. Оставши без подршке, Ирина је збачена са престола 17. јула 1341. године. Убрзо након тога враћена је у Цариград, 10. августа исте године.⁵⁰

Анонимна ванбрачна кћи цара Андроника III Палеолога

У изворима постоје подаци који говоре у прилог тврдњи да је цар Андроник III имао ванбрачну кћер, удату за кана Узбега, владара Златне хорде.⁵¹ Наиме, Григорије Акиндин у писму које је с пролећа 1341. упутио монаху Давиду Дисипату у Парорији, сведочи да је царева ванбрачна кћи била жена монголског кана. Акиндин је говорио о опасности која је претила Византији од Монгола и навео да то нису само гласине већ да постоји писмо које је послала царева кћер, Узбегова жена. Она у писму наводи да је монголска војска кренула ка Византији, са укупно 60000 војника.⁵²

Поред Акиндина, постоји још једно сведочанство о овој принцези. У питању је путопис Ибн Батуте, у којем он, описујући свој боравак у Цариграду 1334. године, наводи да је у византијску престоницу стигао заједно са женом монголског кана, иначе, василевсовом кћи.⁵³ Иако текст арапског путописца карактеришу одређене несагласности, не треба доводити у питање сведочанство о овој принцези.⁵⁴ Углавном је прихваћено мишљење да Акиндин и Ибн Батута пишу о истој особи, ванбрачној кћери цара Андроника III.⁵⁵ Тиме

⁴⁹ Panaretos, 65; Gregorae I, 549–550, II, 679.

⁵⁰ Gregorae I, 551, II, 679; Panaretos, 66–67; уп. *P. Радућ*, Време Јована V Палеолога (1332–1391), Београд 1993, 99–100, 119 (= *Радућ*, Време Јована V).

⁵¹ У белешци о цару Андронику III постоји податак о његовој ванбрачној кћери, удатој за кана Узбега, PLP, нo 21437. О Узбегу, cf. PLP, нo 21158.

⁵² Letters of Gregory Akindynos, ed. A. Constantinides Hero, Washington 1983, нo 12.

⁵³ The travels of Ibn Batutta A. D. 1325–1354. Translate by H. Gibb, Vol. II, Cambridge 1962, 498 sq.

⁵⁴ *Радућ*, Време Јована V, 82 нап. 42

⁵⁵ R. Loenertz, Dix-huit lettres de Grégoire Acindyne analysées et datées, *Orientalia Christiana Periodica* 23 (1957) 122–123; V. Laurent, L'assaut avorté de la Horde d'Or contre l'empire byzantine (printemps — été) 1341, *REB* 18 (1960) 147, 151–152.

би био настављен обичај слања ванбрачних византијских принцеза на дворове господара Златне хорде. Брус Липард, исто као у случају раније помињане неименоване ванбрачне кћери Андроника II, износи могућност да се и овде ради о царевој усвојеници, адоптираној кћери.⁵⁶

Манојло — ванбрачни син цара Јована V Палеолога

Манојло, син цара Јована V, потекао у незаконитој вези василевса, остао је упамћен као поморац, заповедник царске флоте у победи византијског бродовља против Мусе, код Платија 1411. године.⁵⁷ Лаоник Халкокондил га описује као доброг војника, вештог у ратовању, наводећи да је због својих успеха и угледа који је уживао, изазвао завист и љубомору полубрата, цара Манојла II. Према његовом сведочанству, Ἐμμανουήλος, како га историчар назива, био је утамничен од стране цара и у затвору, заједно са децом, провео 17 година.⁵⁸ Џон Баркер одбацује ту вест као нетачну, тврдећи да такав поступак не би био у складу са карактером цара Манојла II.⁵⁹ Са друге стране, Антонио Кариле истиче да се Манојло налазио у заточеништву вероватно од 1412. до 1429. године.⁶⁰ Док вест о његовом дугогодишњем тамновању нема потврду у другим изворима, Манојлову каријеру поморца не треба доводити у питање, јер му Псеудо-Сфранцес приписује чин δρουγγάριος,⁶¹ док је у *Хроници ἱεραρχικῆς σουλῆιана* ословљен као καπετάνιο τὸν κὺρ Μανουήλ, υἱὸν τοῦ βασιλέως Ἰωάννη, τὸν πλαστάρδον.⁶² Џон Баркер претпоставља да је царев полубрат носио и титулу ὁ μέγας δοῦκας, на основу вести из једне од кратких хроника која говори о смрти великог дукса Манојла након описа куге из 1409–1410. године.⁶³ Хронолошки несклад који постоји између године одигравања битке код Платија и Манојлове смрти, доводи у питање тврдњу да се ради о царевом полубрату. Петер Шрајнер сматра да је Манојло био ожењен извесном Еуфросином Палеологином, позивајући се на белешку са једног рукописа.⁶⁴

⁵⁶ Lippard, *Mongols*, 217–220.

⁵⁷ О Манојлу, cf. PLP, n° 91855. Papadopoulos, *Genealogie*, n° 89 је сматрао да се битка код Платија одиграла 1405. године.

⁵⁸ Laonici Chalcocandylae Historiarum Demonstrastiones, ed. E. Darkó, Budapestini 1922, 165–166 (= Chalcocandylae).

⁵⁹ J. W. Barker, *Manuel II Paleologus (1391–1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship*, New Jersey, 1969, 285 n. 153 (= Barker, Manuel II).

⁶⁰ A. Carile, *Manuele Nothos Paleologo*, *Nota Prosopografica*, *Thesaurismata* 12 (1975) 146 (= Carile, Manuele).

⁶¹ Georgios Sphrantzes, *Meomorii 1401–1477*, *În anexă Pseudo-Phrantzes: Macarie Melissetos, Cronica 1258–1481*, ed. V. Grecu, Bucuresti 1966, 226 (= Sphrantzes).

⁶² *Χρονικὸν περὶ τῶν Τούρκων σουλτάνων (κατὰ τὸν Βαρβερινὸν ἐλληνικὸν κώδικα 111)*, ed. G. Zoras, Athenai 1956, 47 (= Chronicon).

⁶³ Barker, *Manuel II*, 285. n. 153; cf. *Die byzantinischen Kleinchroniken*, 1. Teil, Text, ed. P. Shreiner, Wien 1975, 246.

⁶⁴ P. Shreiner, *Chronologische Untersuchungen zur Familie Kaiser Manuels II*, *BZ* 63 (1970) 297–299.

Натпис са плашта *Podēa*, који се чува у Museo di Palazzo Ducale di Urbino, доноси податак о Манојловој мајци. У делу натписа стоји: „... Οὕτως ἔγυωρε Μανουήλ σὸς οἰκέτης, Εὐδοκίας παῖς εὐκλεοῦς τρις ὀλβίου, Φυτοσπόρον μὲν καίσαρα κεκτημένης, Γεννήτῃαιν δὲ πορφυράνθητον κλάδον ...“.⁶⁵ На први поглед, овај податак могуће је повезати са вешћу Халкокондила о Евдокији, кћери трапезунтског цара Алексија III Комнина, удовици турског владара Тацедина, која је по пишевој причи требало да постане жена Манојла Палеолога, будућег цара, али је својом лепотом очарала његовог оца Јована V, који ју је узео себи за жену. Ипак, Рејмон-Жозеф Ленерц је утврдио да се у корену Халкокондилове приче налази погрешна интерпретација података из Сфранцесових мемоара о деди цара Константина XI Драгаша, који је био ожењен трапезунтском принцезом Евдокијом, раније удатом за неког турског владара. Ленерцово тумачење се заснива на тврдњи да је реч не о цару Јовану V, већ о Константину Дејановићу, деди цара Константина XI по мајци.⁶⁶ Из тих разлога, тешко је прихватити могућност да је поменути Евдокија била мајка Манојла, ванбрачног сина цара Јована V.

Забија — ванбрачна кћи цара Манојла II Палеолога

Реч је о незаконитој принцези, кћери Манојла II, удатој за Ђеновљанина Илариона Дорију.⁶⁷ Помен ове царево кћери постоји у путопису кастиљанског посланика Руја Гонзалеса Клавиха, који је 1403. године посетио Цариград и о свом боравку оставио сведочанство. Цар Манојло II се побринуо да госту омогући обилазак престонице и доделио му је водича, Илариона Дорију, кога Клавихо описује као царевог зета, односно мужа царево кћи, потекле у незаконитој вези.⁶⁸ Дорија је одиграо значајну улогу у византијској дипломатији, као посредник у односима са западним светом, којем је и сам припадао.⁶⁹ Један документ из априла 1392. сведочи о Доријином преласку у православу веру, вероватно у вези са његовом женидбом.⁷⁰ Џон Баркер претпоставља да се Забија удала око 1390, те да је рођена 70-их година XIV века.⁷¹ До налд Никол, бавећи се проучавањем породице Дермокаитеса износи могућ-

⁶⁵ Carile, Manuele, 142.

⁶⁶ Chalcocandylae, 75–76; cf. R.-J. Loenertz, Une erreur singulière de Laonic Chalcocandyle: le prétendu second mariage de Jean V Paléologue, REB 15 (1957) 179–180; И. Ђурић, Евдокија Комнина и њен муж Константин Драгаш, ЗРВИ 22 (1983), 259–272; Капић, Историја, 201–203.

⁶⁷ Historia politica et patriarchica Constantinopoleos, ed. I. Bekkerus, Bonnae 1849, 5 (= Historia politica); Echthesis Cronica and Chronicon Athenarum, ed. Sp. Lambros, London 1902 (reprint Amsterdam 1969), 2–3 (= Echthesis Cronica). О Забији, cf. PLP, n° 21374; Papadopoulos, Genealogie, n° 104.

⁶⁸ Руи Гонсалес де Клавихо, Дневник путовања у Самарканд ко двору Тимура (1403–1406), пр. И. С. Мироковой, Москва 1990, 33, 41 (= Клавихо).

⁶⁹ Barker, Manuel II, 158–159, 331–32 n. 61.

⁷⁰ MM II, n° 430; J. Darrouzès, Les registres des actes du patriarcat de Constantinople, Les actes des patriarches VI, Paris 1979, n° 2904.

⁷¹ Barker, Manuel II, 474–475.

ност да је љубавница Манојла II, која му је подарила кћи Забију, била припадница поменутог рода.⁷² Мавгоржата Донбровска претпоставља да је Манојло Забијину мајку упознао у Венецији, где је боравио 1370. године.⁷³ Штавише, чињеница да је Забија била удата за Дорију, наводи на помисао да је и она сама имала везе са западним светом, вероватно преко своје мајке.

Када је реч о Забијином потомству, Карл Хопф пише да је имала три кћери. У генеалогии морјејских деспота куће Палеолога, он Забију погрешно наводи као кћи Јована V и сестру Манојла II, притом је називајући Изабела. Бележи даље њене три кћери, Изабелу, удату за османског принца Мустафу, Манфредину, удату за Јована Хрисолороса и неименовану кћи, удату за Георгија Саула. Он, такође, даје и податак о Манфредининој кћери Теодори, уда тој за Франческа Филелфа.⁷⁴ Аверкиос Пападопулос, преузимајући ове податке, трећу кћер назива Phille, очито грешком преведећи појам Fille (кћи) са француског, којим је Хопф ословио трећу кћер, непознатог имена.⁷⁵ Халкокондил говори о браку Доријине ћерке, чије име не наводи и Сулејмана, турског принца. Постоје изворна сведочанства о браку њихове кћери и Мустафе, сина Мехмеда I.⁷⁶ Георгије Сфранцес пише о Георгију Изаулу, зету Илариона Дорије.⁷⁷

Анонимно ванбрачно поштомство цара Манојла II Палеолога?

Џон Баркер је тврдио да се поменом Забије не исцрпљује списак Манојлових незаконитих потомака. У хрисовуљи из 1405. године, коју је издао цар Манојло II, митрополија Монемијасије се обавезује да два пута недељно служи литургије за покој душе његове деце, која су тамо сахрањена.⁷⁸ Баркер сматра да је реч о ванбрачној деци цара Манојла II, рођеној пре брака са Јеленом Драгаш.⁷⁹ Георгије Сфранцес пак, поред шесторице Манојлових синова, забележених и у другим изворима, помиње још двојицу, Константина и Михаила, као и две кћери, чија имена не наводи.⁸⁰ Занимљиво је да су двојица Манојлових синова носила исто име — Константин. Иван Ђурић је сматрао

⁷² D. M. Nicol, *The Byzantine family of Dermokaites circa 940–1453*, *Byzantinoslavica* 25 (1974) 10–11.

⁷³ *Małgorzata Dąbrowska*, Ought one to marry? Manuel II Palaiologos' point of view, *Byzantine and Modern Greek Studies* 33/2 (2007) 149 n. 12. (= *Dąbrowska*, Manuel II). Ванбрачна деца царева дома Палеолога представљају једно од поља њеног интересовања.

⁷⁴ *Chroniques gréco-romanes*, ed. C. Hopf, Berlin 1873 (reprint Athenai 1961) 536.

⁷⁵ *Papadopoulos*, *Genealogie*, n° 104.

⁷⁶ *Chalcocondylae*, 161; *Ecthesis Cronica*, 2–3; *Historia politica*, 4–5. Поузданост таквих тврдњи тешко је утврдити, поготову што неки од савремених извора говоре о браку кћери деспота Додора I и Сулејмана, *Chronicon*, 43; *Sphrantzes*, 226.

⁷⁷ *Sphrantzes*, 256.

⁷⁸ *F. Dölger*, *Regesten der Kaiserkunden des oströmischen Reiches V*, München — Berlin 1965, n° 3307; *MM V*, VII, n° 5.

⁷⁹ *Barker*, Manuel II, 475.

⁸⁰ *Sphrantzes*, 4, 260.

мало вероватним могућност да су принчеви истовремено носили то име. Био је мишљења да је млађи Константин, потоњи цар Константин XI Драгаш, рођен после смрти свог истоименог старијег брата.⁸¹ Ипак, тешко је поверовати да би цар новорођеном детету дао име преминулог сина. Ако погледамо неколико царских нараштаја уназад, приметно је да су се владари из династије Палеолога придржавали обичаја да најстарији син и наследник престола добије име по деди са очеве стране (Михаило VIII — Андроник II — Михаило IX — Андроник III, Андроник III — Јован V — Андроник IV — Јован VII). Такав низ био је прекинут доласком на престо цара Јована V, сина Андроника III. Јан Луис ван Дитен је претпоставио да разлог томе треба тражити у чињеници да је прворођени син Андроника III, који је живео свега осам месеци, носио дедино име.⁸² Цар Андроник III није желео да наредном сину да име по свом оцу, иако је тиме прекинуо низ имена, па се тешко може поверовати да се на тако нешто одлучио Манојло II, онда када никакав низ у именима не би био нарушен.

У изворима нема података да је двоје законите деце ромејских владара могло носити исто име, али постоје изворна сведочанства која говоре да је тако нешто било могуће у случајевима кад је једно дете потекло у ванбрачној вези. У овом раду постоје подаци о неколико таквих случаја, чиме се поткрепљује став да је Константин старији вероватно потекао у законски недозвољеној вези василевса.⁸³ Поред тога, за разлику од млађег, који је носио и име Драгаш по деди, Константин старији није забележен са сличним епитетом, што опет наводи на закључак да је реч о детету које није рођено у браку Манојла II и Јелене Драгаш. Како у изворима нема података о Манојловом претходном браку, а тешко је поверовати да би византијски хроничари превидели тако нешто, притом, уз сазнање о бар једној василевсовој незаконитој вези, из које је потекла Забија, може се претпоставити да је Константин старији рођен управо у ванбрачној заједници. Међутим, недостатак изворних података нам не допушта да идемо даље од тврдње да се једино за Забију може са сигурношћу рећи да је у питању Манојлова ванбрачна кћи, али не и за преостало четири деце о којима пише Сфранцес.⁸⁴

*

Вести о ванбрачном потомству царева последње византијске династије најчешће су узредног карактера, и углавном се односе на бракове царских кћери. Извори бележе шест по имену познатих ванбрачних принцеза, две анонимне и једног ванбрачног принца. Политички бракови, који су представља-

⁸¹ *И. Бурић*, Сумрак Византије, Београд 1984, 60–61 (= *Бурић*, Сумрак).

⁸² *Dieten*, Gregoras II, 158–159 n. 117; *Радић*, Време Јована V, 84.

⁸³ Поред Ирине, којој је посвећено једно поглавље у овом раду, цар Андроник III имао је и закониту кћи истог имена. Ванбрачни син цара Јована V, Манојло, имао је истоименог полу-брата који се деценијама налазио на трону ромејске државе. Реч је о цару Манојлу II Палеологу.

⁸⁴ *Бурић*, Сумрак, 59–65.

ли једно од главних средстава царске дипломатије у време осеке византијске војне моћи (XIII–XV век), заједнички су именитељ за животне путеве ванбрачних принцеца.⁸⁵ Забија, ванбрачна кћи цара Манојла II, једина није била удата за владара, али се ни у њеном случају не може превидети политичка позадина брака. У том погледу не постоји значајнија разлика између законитих и кћери потеклих ван институције брака.

Ипак, приметно је да се кроз три генерације византијских царева, почев од Михаила VIII, затим Андроника II и на крају Андроника III, одржава обичај слања ванбрачних принцеца на дворове Златне хорде и Илканата. Са друге стране, готово да нема података да су легитимне принцезе у том периоду биле удаване за нехришћанске владаре. Изузетак представља Теодора, кћи Јована Кантакузина, која је била удата за турског султана Орхана, али је овај брак био праћен специфичним околностима. Наиме, Кантакузина је на такав потез приморала потреба да свој положај у грађанском рату у Византији оснажи савезништвом са Турцима. Такође, легитимност његовог крунисања оспоравали су васељенски патријарх Јован XIV Калекас и цар Јован V Палеолог, па би се могло поставити питање да ли је његова кћи у том тренутку уопште била сматрана царском принцезом.

Како је прибележио Острогорски, у раније време Ромеји ни највеће хришћанске владаре нису сматрали достојним брака с византијским принцезама, а касније се дешавало да неке од њих заврше у харемима источњачких владара.⁸⁶ Бракови византијских принцеца са монголским владарима и њихов боравак у харемима оријенталних завојевача, нарушавали су углед пурпура византијске царске породице. Можда је удајама ванбрачних, а не законитих принцеца, требало умањити осећај понижености византијског двора.

Неке од ванбрачних принцеца постале су утицајне супруге у новим срединама. Речено се огледа на примеру Еуфросине, која је имала значајну улогу у појединим догађајима на Ногајевом двору, као и у случају Ирине, удате за Василија Великог Комнина, која је после мужевљеве смрти за кратко време самостално владала Трапезунтом. Марија, *δέσποινα τῶν Μουγουλίων*, остала је упамћена као ктиториса угледног престоничког манастира. Припадност ванбрачних принцеца дому Палеолога никада није довођена у питање. Јован Кантакузин је писао да су Монголи сродством са владајућом ромејском породицом желели да истакну свој углед, сматрајући себе наследницима Александра Великог и царева Персије.⁸⁷

Манојло је једини ванбрачни син о којем говоре извори, што само по себи представља интересантну чињеницу, јер је тешко поверовати да осим њега није било других мушких ванбрачних потомака. Разлог видљивог одсуства података у изворима треба тражити у чињеници да је друштвени значај му-

⁸⁵ Ioannis Cantacuzeni, *Eximperatoris historiarum*, ed. L. Schopeni, Bonnæ 1828, 188 (= Cantacuzeni).

⁸⁶ *Острогорски*, Историја, 484.

⁸⁷ Cantacuzeni, 188.

шке ванбрачне деце био мањи од оног који су имале легитимне кћери царева — корисно оруђе у рукама ромејске дипломатије. Династија Палеолога је имала сасвим довољно законитих принчева, па се питање наслеђа престола није постављало, односно, није било потребе да ванбрачни потомци заузму место које би требало да припадне законитим синовима. У време кад је царство било подељено на неколико, готово независних делова, којима су у виду полуприватних апанажа управљали синови или браћа владара, појава нових, ванбрачних принчева, представљала би још већи терет држави. У томе вероватно леже разлози за њихову друштвену маргинализацију. Манојло, као заповедник морнарице, није уживао исти статус као његова полубраћа, тада управници појединих делова царства.

Оскудност изворних података о милосницама ромејских владара, које су им подариле ванбрачни пород, сведочи да је њихова улога на двору била занемарљива. Наиме, у изворима постоји само помен Дипловатацине, мајке Марије, ванбрачне кћери Михаила VIII, о којој се осим имена ништа више не може рећи. Иначе, карактеристика да извори бележе углавном женску ванбрачну децу царева династије Палеолога, пренела се и на потомство ванбрачних принцеца. Тако се у изворима срећу само подаци о кћерима појединих принцеца, такође у контексту политичких бракова.

На крају, пажњу ћемо усмерити на имена ванбрачне деце, која се у истим облицима (Еуфросина, Марија, Ирина, Манојло) често сусрећу и код осталих припадника царске породице. Изузетак представља Забија — Изабела (?), чије је име вероватно у вези са италијанским пореклом њене мајке.⁸⁸ Оно што је много значајније јесте да су ванбрачна деца могла носити иста имена која су давана њиховим сестрама и браћи, законитој деци. Познато је да је цар Андроник III имао две кћери по имену Ирина, једну закониту и једну ванбрачну. У том смислу индикативан је и пример Манојла, ванбрачног сина цара Јована V, будући да је носио исто име као и његов полубрат потоњи цар Манојло II Палеолог. Нешто раније поменут је случај са двојицом синова цара Манојла I Комнина, ванбрачним и законитим, који су имали исто име — Алексије. Уколико је претпоставка о Константину, ванбрачном сину Манојла II тачна, онда се може рећи да су двојица синова овог цара, ванбрачни и законити, такође носили исто име. Мало је вероватно да би владар двојици својих синова дао исто име. Тиме, давање истих имена законитој и ванбрачној деци иде у прилог тврдњи да је између њих постојала јасна граница, да нису имали идентичан статус, а да је успон неког од ванбрачних зависио утолико од његовог значаја за ромејски двор.

⁸⁸ *Dąbrowska*, Manuel II, 149 n. 12, износи претпоставку о италијанском пореклу Забијине мајке.

Miloš Cvetković

THE ILLEGITIMATE CHILDREN OF PALAIOLOGOS DYNASTY EMPERORS

The formal status of illegitimate children in Byzantine society was established by the provisions which were derived from Justinian's codification of Roman law. The essence of these principles would serve Byzantine lawyers to regulate the rights of these groups in the ensuing centuries. Legislators tried to ban the existence of a male and female community that was not in accordance with strict Christian morals. On the other hand, the charity preached by the Church obliged them to legally determine that children from such relationships had to be cared for. Still, the children from extramarital affairs had significantly fewer rights than the legal descendants. In cases when heirs existed, whether they were the children or cousins of the deceased, the illegitimate children could inherit only one twelfth of their father's property.

When it came to the offspring of the Byzantine emperors before the Palaiologos dynasty acceded to the throne, it was recorded that some of the illegitimate princes had the highest court titles and performed the most important duties in the country's government, like the eunuch Basil, the illegitimate son of the emperor Romanos I Lekapenos, or Alexios, the illegitimate son of the emperor Manuel I Komnenos. Still, these cases are to be regarded more as exceptions than as the common rule. It is noticeable that in the earlier epochs of Byzantine history, the illegitimate princesses did not leave any significant trace in the sources, in contrast to the Palaiologan era when most of the illegitimate daughters were recorded. This could be explained by the fact that political marriages, a mutual characteristic of the illegitimate princesses lives, were very important in the times of the Palaiologan dynasty, which was not the case in the earlier history of the Empire. For a long time, the Byzantine court was not ready to accept their daughters being married to foreign rulers, who were regarded as unworthy of family relations with the emperor and his family.

In the sources, news on the illegitimate offspring of the last Byzantine emperors is only incidentally mentioned and mainly regarding the marriages of the emperors' daughters. Sources note six illegitimate princesses known by name, two anonymous and one illegitimate prince. They were the offspring of five emperors of the Palaiologos dynasty: Maria and Euphrosyne, the daughters of Emperor Michael VIII, Maria, Irene and one anonymous daughter of Emperor Andronikos II, Irene and another anonymous princess who were daughters of Andronikos III and then Zampia (Isabella), who was the daughter of Manuel II and finally Manuel, the son of Emperor John V. Political marriages, being one of the main means of

imperial diplomacy during the period of Byzantine military inferiority, were a destiny that the illegitimate princesses shared. Zampia was the only one who was not married to a ruler, but even in her case, the political background of the marriage is obvious. In this regard, there is no significant difference between the legal daughters and those born out of wedlock.

Still, there evidently existed a custom of sending illegitimate princesses to the courts of the Golden Horde and Ilkhanate, maintained over three generations, whereas, in the case of legitimate princesses there were no examples of any of them marrying a non-Christian ruler, except Theodora, the daughter of John Kantakouzenos and even this was due to special circumstances. John Kantakouzenos' weak position during the civil war in Byzantium and the necessity of making a stronger alliance with the Turks forced him to make such an extraordinary decision. The legitimacy of his coronation was also disputed by the Ecumenical Patriarch John XIV Kalekas and the emperor John V Palaiologos, so therefore, it is questionable if his daughter was considered a princess at the time. George Ostrogorsky noted that there had been a time when Romans looked down on even the greatest Christian leaders as unworthy of marriage to Byzantine princesses and that soon there came a time when some of them would end up in eastern rulers' harems. It is possible that sending illegitimate princesses to the eastern rulers' courts was supposed to obscure the fact that the Byzantine court was forced to establish family ties with a barbarian family.

On the other hand, some of the princesses became influential figures in their new homes, like in the case of the princess Euphrosyne who played a very important role in certain occurrences at Nogai's court. This was particularly true of Irina, married to Basil Megas Komnenos, who came to the throne of Trapezunt after her husband's death. Maria, Despina of the Mongols, is recorded in history as the patron of a prominent capital's monastery. No one disputed that the illegitimate children belonged to the Palaiologos dynasty. John Kantakouzenos wrote that the Mongols, considering themselves the descendants of Alexander the Great and the emperors of Persia, wanted to emphasize their respectability through kinship with the ruling Byzantine family.

Manuel is the only illegitimate son mentioned in the sources, which is an interesting fact, since it would be hard to believe that there were no other illegitimate sons. It is most probable that, in those times when the emperors had more than enough legitimate sons, so the matter of the heir to the throne was not in question and when the Empire consisted of a number of semi-private appanages, more princes would have meant a greater burden to the Empire. As a result they were not given an active role in ruling the country. Manuel himself was a commander of the royal fleet and therefore was not given the same rank as his half-brothers, who governed parts of the Empire through their appanages.

Lovers of the Byzantine emperors who gave birth to their illegitimate children are very rarely mentioned in the sources testifying that their role at the court was very insignificant. Diplovatazina, the mother of Maria, illegitimate daughter

of Michael VIII, is only mentioned by name in the sources and there is no further data on her behalf. Another interesting fact is that, when it came to the offspring of illegitimate children, the sources again record only daughters and only in reference to their marriages, which supports the claim that the importance of illegitimate male children was less than the importance of princesses, who were instruments in the hands of imperial diplomacy.

Regarding the names given to the illegitimate children, in most cases they match the names of other members of the royal family, with the exception of Zampia — Isabella, whose name comes from her Italian origin since her mother was most probably Italian. One exceptionally compelling detail is that Manuel bore the name of his half-brother who succeeded to the throne. This was a rare occasion, but there was another case like this and it again concerned an illegitimate daughter: Emperor Andronikos III, besides the previously mentioned illegitimate Irina, had another daughter with the same name. The sons of the emperor Manuel I Komnenos, the legitimate and illegitimate one, bore the same name — Alexios. If the assumption of Konstantinos being the illegitimate son of Manuel II is true, that means that the two sons of this emperor, the one legitimate and the other one born out of wedlock, also had the same name. It is highly unlikely that a ruler would give the same name to two of his sons. Therefore, giving the same name to legitimate and illegitimate children supports the claim that a clear distinction was made between them, that they did not have the same status and that the success of an illegitimate one depended solely on his or her importance to the Byzantine court.